

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

**СТРАДАЊЕ / ЈЕВРЕЈИ;
250 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ЛУДВИГА ВАН БЕТОВЕНА
&
СТРЕМЉЕЊЕ У УМЕТНОСТИ**

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Биљана Миндић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио“, Пескара, Италија
Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко“, Лавов, Украјина
Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Проф. др Биљана Мандић
Проф. др Јелена Атанасијевић

Рецензенти

- Димитрије Големовић, редовни професор, Факултет музичке уметности у Београду
Бранка Радовић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Снежана Николајевић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Ира Продавов Крајишник, редовни професор, Академија уметности у Новом Саду
Невена Даковић, редовни професор, Факултет драмских уметности у Београду
Марија Гирић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Биљана Павловић, редовни професор, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић
Невена Ђеклић, редовни професор, Музичка академија у Источно Сарајево
Зоран Божанић, ванредни професор, Факултет музичке уметности у Београду
Виолета Шаренац, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Јелена Беочанин, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Ивана Вуксановић, доцент, Факултет музичке уметности у Београду
Младен Марковић, доцент, Факултет музичке уметности у Београду
Кристина Парезановић, доцент, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Невена Вујошевић, доцент, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Ања Лазаревић Коцић, доцент, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
Владимир Трмчић, доцент, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу

- Др Данијела М. Димковић, доцент (Факултет примењених уметности Универзитета у Београду)
Др Милаи Д. Максимовић, доцент (Архитектонски факултет Универзитета у Београду)
Др Ратка П. Чолић, доцент (Архитектонски факултет Универзитета у Београду)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига III

СТРАДАЊЕ / ЈЕВРЕЈИ;
250 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА
ЛУДВИГА ВАН БЕТОВЕНА
&
СТРЕМЉЕЊЕ У УМЕТНОСТИ

Уредници

Проф. др Биљана Мандић
Проф. др Јелена Атанасијевић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

О КЊИГАМА СА XV МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СКУПА
СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ / 5

О ТРЕЋОЈ, УМЕТНИЧКОЈ КЊИЗИ ЗБОРНИКА СА XV МЕЂУНАРОДНОГ
НАУЧНОГ СКУПА „СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ” / 9

СТРАДАЊЕ / ЈЕВРЕЈИ; 250 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ЛУДВИГА ВАН БЕТОВЕНА

Марија М. ЂИРИЋ

ДЕЧЈА ЛИЦА ЛЕТЕЂЕГ ЦИРКУСА И НЕКИ МУЗИЧКИ АСПЕКТИ
ВИШЕМЕДИЈСКЕ УМЕТНОСТИ ГРУПЕ *МОНТИ ПАУТОН* / 19

Ања З. ЛАЗАРЕВИЋ КОЦИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ГУСТАВА МАЛЕРА / 31

Маја В. РАДИВОЈЕВИЋ СЛАВКОВИЋ

ОТКЛОН ОД ТРАДИЦИЈЕ: НИК КЕЈВ И МУЗИЧКИ ВИДЕО / 41

Маша Д. СПАИЋ

RICORDA COSA TI HANNO FATTO AD AUSCHWITZ ЛУИЋИЈА НОНА / 51

Зорана С. ГУЈА и Бољдан Д. ДРАЖЕТА

ОСНОВЕ ЈЕВРЕЈСКЕ СЕФАРДСКЕ МУЗИЧКЕ ТРАДИЦИЈЕ У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И *WORLD MUSIC* СЦЕНА / 63

Мирко Р. ЈЕРЕМИЋ

О МУЗИЦИ ЕРИХА ЕЛИШЕ САМЛАИЋА И НОВООТКРИВЕНОЈ
КОМПОЗИЦИЈИ *ПЕСНИК И ПРОЛЕЂЕ*, ЗА МУШКИ ГЛАС И КЛАВИР / 77

Сања Р. ПАНТОВИЋ

ПРИСТУП И ОТКРИЋА У КЛАВИРСКОЈ ПЕДАГОГИЈИ
ЛУДВИГА ВАН БЕТОВЕНА / 97

Александра Љ. РАДЕНКОВИЋ

О ПРОБЛЕМУ РАЗУМЕВАЊА И ТУМАЧЕЊА МЕТРОНОМСКИХ
ОЗНАКА У БЕТОВЕНОВИМ КЛАВИРСКИМ СОНАТАМА / 107

Биљана Љ. МАНДИЋ

ЛУДВИГ ВАН БЕТОВЕН „НА ЧАСУ” МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ:
ДРАМАТИЗАЦИЈА НАСТАВНОГ САДРЖАЈА / 119

Ерна Б. ДЕЛИЋ

ВИСКОНТИЈЕВ 'ПОРТРЕТ' ЛУДВИГА / 133

Марија М. КАПЛАРЕВИЋ

НАСТАВА СОЛФЕЂА НА ДАЉИНУ У ОСНОВНОЈ
МУЗИЧКОЈ ШКОЛИ – ПРИКАЗ ЈЕДНОГ МОДЕЛА / 151

СТРЕМЉЕЊЕ У УМЕТНОСТИ

Бојана В. ПАШАЈЛИЋ

МЕМОРИЈАЛНА АРХИТЕКТУРА КАО ПОТЕНЦИЈАЛНО
МЕСТО ОДРЖАВАЊА ПЕРФОРМАНСА, МЕМОРИЈАЛНИХ И
КУЛТУРНИХ ДОГАЂАЈА У ГРАДУ - СЛУЧАЈ МЕМОРИЈАЛНОГ
ПАРКА „КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР” / СПОМЕН - ОБЕЛЕЖЈЕ
ХРВАТСКОГ НАРОДА И СПОМЕНИК КРИСТАЛНИ ЦВЕТ / 171

Јована Н. ЂОРЂЕВИЋ

РАЗВОЈ УЛОГЕ МУЗЕЈА: ОД МЕСТА СЕЋАЊА ДО МЕСТА
КОНСТРУКЦИЈЕ ЗНАЧЕЊА И ИСКУСТВА / 187

Миа М. АРСЕНИЈЕВИЋ

ОДНОС ПРИВАТНОГ И ЈАВНОГ У ДЕЛУ ВЛАДИМИРА
ПЕРИЋА „МУЗЕЈ ДЕТИЊСТВА” / 199

Саша Ј. МИХАЈЛОВ

КУЛТУРНО ДОБРО „СТАРО САЈМИШТЕ-ЛОГОР ГЕСТАПОА”
- МЕСТО ЗАБОРАВА И/ИЛИ СЕЋАЊА / 215

Тамара С. ВУЧЕНОВИЋ

НОВА ПАРАДИГМА КУЛТУРЕ
У ИНФОРМАЦИОНОМ ДРУШТВУ / 235

Саша Ј. МИХАЈЛОВ¹

Завод за заштитицу сјоменика културе града Београда

КУЛТУРНО ДОБРО „СТАРО САЈМИШТЕ-ЛОГОР ГЕСТАПОА” - МЕСТО ЗАБОРАВА И/ИЛИ СЕЋАЊА

Културно добро „Старо сајмиште – Логор Гестапоа” у Београду, осмишљено и реализовано као репрезентативан сајамски комплекс који је требало да буде подстрек економском развоју Краљевине Југославије, за време рата претворено је у концентрациони логор, где је интернирано око 39000 заточеника, од којих је око 17000 страдало. Данас овај простор са очуваним сајамским/логорским павиљонима представља снажно сведочанство трагичног периода наше недавне историје. Међутим, након рата, уместо места сећања постаје место заборављања, уместо меморије место становања и пословних активности његових нових становника/корисника. Иако је, у периоду од 1945. до средине осамдесетих година прошлог века, више пута покретано питање његовог обележавања, изостала је конкретна реализација. Током последње три деценије, и након подизања једног скромног спомен-обележја и јавног споменика, који је уједно место одржавања комеморативних скупова посвећених Холокаусту и Геноциду, потом утврђивања простора за националну културну баштину и доношења плана детаљне регулације, као основе уређења простора споменика културе, до данас је остало необележено место страдања јеврејске заједнице у Србији, као и осталих жртава највећег немачког логора на подручју Југоисточне Европе. Закон о Меморијалном центру „Старо сајмиште”, донет 2020, најављује нови однос према једном од најзначајнијих места сећања на страдања у Другом светском рату не само на подручју Београда, него и читаве Србије.

Кључне речи: сајам, логор, Холокауст, геноцид, место сећања, спомен-плоча, споменик, меморијални центар

Културно добро „Старо сајмиште – Логор Гестапоа”² једно од најзначајнијих места страдања у Другом светском рату не само у Београду, него на подручју Републике Србије, налази се на левој обали реке Саве на Новом Београду, у чијој је топографији означен као Блок 17. Просторно је позициониран између два најзначајнија београдска моста, која инфраструктурно повезују стари и нови део града, „Моста Братства и јединства” (Бранков мост) и Трамвајског моста, затим фреквентних градских саобраћајница, Булевара Михаила Пупина и Земунског пута, и обале реке. Иако је одувек била позната историја овог простора, дуго низ година место самог логора је било необележено, док је у национални *Регистар сјоменика културе* уписан тек након више од четири деценије од завршетка Другог светског рата и стравичних злочина који су се ту одиграли.

Логор на Старом сајмишту организован је у објектима Првог београдског сајма, подигнутим свега четири године пре избијања Другог светског рата на подручју Краљевине Југославије. Модерни, репрезентативни сајамски комплекс, подигнут 1937. године, требало је да покаже амбиције младе европске државе и буде подршка њеном економском развоју (ЗЗСКГБ СК-204; Михајлов 2013: 50-69). Урбанистички концепт комплекса и архитектура сајамских павиљона били

1 sasamihajlov@yahoo.com; sasa.mihajlov@beogradskonasledje.rs

2 Назив Старо сајмиште, топоним по којем је ова локација позната, понео је пошто је нови сајамски комплекс подигнут током шесте деценије прошлог века (1954-1957), са друге стране реке, између Булевара војводе Мишића и десне обале Саве.

су репрезентативан пример модерне архитектуре и урбанизма тридесетих година прошлог века. Језгро сајма чинило је пет великих југословенских павиљона, симетрично распоређених око централног трга са кулом у средишту.³ Истовремено са изградњом павиљона подигнути су управна зграда сајма, ресторан, билетарнице, изграђени су путеви, засађени дрвореди, уређени паркови. Преостале сајамске површине, према утврђеном регулационом плану, биле су резервисане за стране и домаће павиљоне. Тако је подигнут један број индивидуалних приватних павиљона, полуотворени и отворени изложбени простори, павиљон Задужбине Николе Спасића, а своје државне павиљоне изградиле су, 1937. године, Италија, Чехословачка, Румунија и Мађарска и холандска фирма „Филипс”. Први београдски јесењи сајам отворен је 11. септембра 1937. године.⁴ Наредне, 1938. године, свој павиљон подигла је Турска, а 1939. и Немачка. Изградња шестог југословенског павиљона започета је 1940. године, међутим, ратне прилике су прекинуле даљу експанзију овог значајног привредног и трговачког комплекса (Михајлов 2017).

Први београдски сајам по избијању Другог светског рата постао је место стравичног страдања.⁵ У комплексу сајма, од 8. децембра 1941. године, Гестапо је формирао концентрациони логор „Judenlager Semlin” („Јеврејски логор Земун”), ради ликвидације јеврејског и ромског становништва у Београду и Србији (Кољанин 1992: 47-48).⁶ Постојећи сајамски павиљони прилагођени су новој намени,⁷ а цео комплекс је ограђен бодљикавом жицом и обезбеђен стражарским местима. Ове радове је, од октобра 1941. године, спровела немачка организација „Тот”.⁸ У логор је интернирано укупно 6400 Јевреја и око 600 Рома (Кољанин 1992: 447). Током зиме 1941/42. године многи заточеници су страдали од глади,

3 Израда пројекта поверена је архитектама Београдске општине: Миливоју Тричковићу, Ђорђу Лукићу и Рајку Татићу, док је аутор централне куле, павиљона Задужбине Николе Спасића и шестог југословенског павиљона био архитекта Александар Секулић, директор Техничког одсека Друштва за приређивање сајмова и изложби, који је спроводио и надзор над градњом.

Павиљон број 3, највећи сајамски павиљон, површине 5000 м², смештен је јужно од куле. Први и други павиљон, површине 2100 м², постављени један наспрам другог источно од куле, образовали су симетричан фронт према реци. Четврти и пети павиљон, површине 1600 м², подигнути западно од централне куле, били су пандани првом и другом .

4 На сајму су, све до 1941, организовани пролећни и јесењи сајмови свих грана привреде, као и друге манифестације попут изложбе аутомобила, ваздухопловства, занатства, сајмови књига, спортске манифестације, уметничке изложбе, концерти.

5 Током лета 1941, отварање оваквог логора планирано је у селу Засавици, недалеко од Шапца. Међутим, због плавног терена, прихваћена је идеја о организацији логора у павиљонима Првог београдског сајма (Кољанин 1992: 45-46).

6 Иако је лева обала Саве у Београду територијално припала Независној држави Хрватској (НДХ), логор на Старом сајмишту се налазио под јурисдикцијом Гестапоа.

7 Централна кула је адаптирана за команду логора и јеврејску управу логора до јула 1942, а некадашња управна зграда сајма у команду страже до 1942, потом у немачку управу логора. Југословенски павиљони 1, 2, 3 и 5 су служили за смештај логораша. У павиљону 1 и 3 смештене су јеврејске жене и деца, у павиљону 5, који је био ограђен оградом, Јевреји доведени из Топовских шупа, у павиљону 2 ромске жене и деца. У четвртом југословенском павиљону је била логорска кухиња. Турски павиљон претворен је у купатило и мртвачницу, румунски у магацин јеврејске имовине, италијански у магацин хране и столарску радионицу, чехословачки у магацин у којем су држане личне ствари Јевреја, у мађарском су вршена мучења и вешања логораша, у рибарском су стрељани заточеници, у Спасићев павиљон је смештена логорска болница и апотека, док су улазне капије сајма постале улазне капије логора. Преостали павиљони су имали разне намене (Благојевић 2004: 17).

8 Сабирни логор „Организације Тот” се налазио са друге стране Моста краља Александра, на ушћу Саве у Дунав, на месту где је 1940. формиран прихватни логор за смештај немачких избеглица.

хладноће, болести и нечовечног понашања управе. Оне који су преживели зиму, чекала је страшна смрт у специјалном камиону – гасној комори.⁹ Прве жртве били су болесници из јеврејске болнице у Улици Високог Стевана. Потом су свакодневно, од почетка априла 1942. до 10. маја 1942. године, јеврејска деца, жене и старци убијани тровањем угљен-моноксидом на путу од логора до припремљених масовних рака у селу Јајинци. За свега пет месеци, колико је логор постојао, страдало је преко 6000 Јевреја, након чега је Србија проглашена за „очишћену од Јевреја” – „Judenrein”, а камион, познат по називу „душегупка”, враћен у Берлин (Кољанин 1992: 117-147). У том контексту, логор на Сајмишту представља посебну тачку на историјској мапи уништавања европских Јевреја и, као место потпуне ликвидације јеврејског народа, важан је за историју Холокауста у Србији.

Након погубљења Јевреја, од маја 1942. до јула 1944. године, логор на Сајмишту је постао стратиште заробљених партизанских и четничких бораца, као и цивила ухваћених на подручју ратних дејстава. Кроз „Anhaltelager Semlin” („Прихватни логор Земун”), како му је гласио нови назив, прошло је око 32000 људи, а убијено око 11000 (Кољанин 1992: 450). Нарочито велики прилив заточеника је настао после велике немачко-хрватске офанзиве у Босни, на простору планине Козара, 1942. године. Логораши су били смештени у петом павиљону, који је био ограђен жицом, и тако изолован од малобројних преосталих Јевреја (Кољанин 1992: 171). Они заточеници који би преживели тешке логорске услове и суров третман, упућивани су на присилни рад у Немачку, Аустрију, Норвешку, Пољску и руднике у Србији. Тако је логор имао централну улогу у експлоатацији радне снаге за функционисање немачке привреде. Ликвидација затвореника је непрекидно трајала, како у кругу логора, тако и масовним стрељањима у околини Београда. Велики број жртава однела је и болест, глад, исцрпљеност и непрестана тортура. Одвожење и закопавање лешева вршено је у касним вечерњим часовима на земунским гробљима. Логор на Старом сајмишту био је највећи немачки логор не само у окупираној Србији, већ и на југоистоку Европе. У савезничком бомбардовању, 1944. године, оштећени су и порушени многи логорски/сајамски павиљони, након чега је логор расформиран. Маја 1944. је прешао у надлежност НДХ. Напуштен је у другој половини јула 1944. године, када су заточеници транспортовани у мањи логор у Винковцима, а званично је престао са радом у септембру месецу (Кољанин 1992: 444; 447, 450; Манојловић Пинтар и др. 2013: 179).¹⁰

Ослобођењем Београда, простору на коме се налазио први сајам, а потом логор, битно је промењена намена и функција. У годинама које су долазиле, терен некадашњег концентрационог логора уместо места сећања лагано је означавао место заборављања почињених страхова. Доношењем одлуке о изградњи новог града на левој обали Саве, непосредно је постао место боравка његових младих градитеља, а потом својеврсна ликовна колонија. Биће потребне пуне три деценије да логор буде обележен скромном спомен-плочом, а непуних осам деценија до доношења правних прописа којима се на овом простору оснива меморијални центар у циљу неговања колективног сећања на његове жртве и обележавања места сећања.

9 Гасни камион марке Заурер (Saurer) коришћен је и на подручју Пољске и Совјетског Савеза.

10 Милан Кољанин у својој студији наводи да је укупан број заточеника логора („Јеврејски логор Земун” и „Прихватни логор Земун”) био око 39000, од тог броја у логору је страдало око 17000, као и да би ове бројке требало сматрати приближно доњом границом.

Обележавање места страдања жртава логора на Старом сајмишту

Прве активности ка меморијализацији логора Старо сајмиште односиле су се не на обележавање самог простора концентрационог логора, већ на обележавање масовних гробница. Ексхумацију жртава, у периоду од јануара до марта 1945. године, извршила је Анкетна комисија за испитивање злочина у логору на Сајмишту, на три локације у његовој непосредној близини (Бајфорд 2011: 55). Прва локација била је Белановићев Сурдук у Бежанији, друга се налазила на Јеврејском гробљу у Земуну, а трећа у данашњем насељу Ледине, на месту званом Троструки Сурдук¹¹. Према закључцима ове комисије, објављеним као *Саопштење бр. 87 Државне комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача*, кроз логор Старо сајмиште је прошло око 80000 заточеника, од којих је 40000 умрло у самом логору или на једном од оближњих страгишта (в. Кољанин 1992: 447, 450; Бајфорд 2011: 166-172).¹² Био је ово први званични документ, који је одиграо кључну улогу у формирању јавног сећања на жртве концентрационог логора на Старом сајмишту, приказ логора, броја жртава, али и у маргинализацији јеврејских жртава логора и Холокауста (ЗЗСКГБ СК-204; Бајфорд 2011: 59).

Локације у Бежанији и Земуну, на којима су откривене гробнице, и Јајинци, као најмасовније страгиште на подручју Београда, била су места на којима су подигута прва спомен-обележја жртвама логора на Старом сајмишту. Први споменик, откривен 7. јула 1951. године, који носи назив „Партизанско гробље”, подигло је удружење бораца десетог београдског реона¹³ у насељу Бежанија. На споменику је постављен следећи натпис:

У времену од 1941 године до ослобођења Београда фашистички окупатори на овом месту после зверског мучења у логору на Сајмишту стрељали су преко 8000 најбољих синова и кћери наше земље који су дали своје животе као допринос херојској борби народа Југославије за слободу и независност наше отаџбине.

Иако су већином жртве били цивили и таоци из НДХ, страдали од болести, мучења у логору или изнемоглости, а не стрељани, сам назив споменика ексхумиране жртве више везује за интерпретацију Народноослободилачке борбе (НОБ) и за њене учеснике. Такође, на натпису је наведен знатно већи број жртава (ЗЗСКГБ ЗМ-7; Бајфорд 2011: 89).¹⁴ Сходно томе, поставља се питање чије је ово место сећања учесника НОБ-а и/или жртава логора Старо сајмиште? Ово питање, које се наметнуло с првим подигнутим спомен-обележјем, пратиће не само овај споменик, већ и све друге споменике и активности у вези са меморијализацијом логора на левој обали Саве и његових жртава. Истовремено, отвара се и ново питање: да ли ће овај однос према жртвама логора на Старом сајмишту и месту на којем се логор налазио након осам деценија променити недавно донет *Закон о Меморијалном центру „Старо сајмиште”*?¹⁵

Истог дана када је откривен споменик на Бежанији, откривен је и споменик на самом улазу у данашњи споменички комплекс у Јајинцима, рад вајара

11 Накнадно је утврђено да ово није гробница жртава логора Сајмиште.

12 Овај податак о броју жртава био је доминантан све до почетка деведесетих година прошлог века и истраживања историчара Милана Кољанина.

13 Борци општине Нови Београд.

14 „Спомен-гробље на Бежанијској коси, познато као Белановићева рупа на коме је окупатор закопао 3600 жртава терора стрељаних на лицу места или умрлих у логорима” утврђено је за знаменито место 1992. године (*Службени лист града Београда* бр. 26/92).

15 Закон је објављен у *Службеном гласнику РС*, број 15, од 24. фебруара 2020. године.

Стевана Боднарова и архитекте Леона Кабиља (ЗЗСКГБ ЗМ-5; Жарковић 2009).¹⁶ На стратишту у Јајинцима, месту највећег страдања недужног становништва на територији окупиране Србије, поред жртава логора Бањица, заробљених партизана и активиста Народноослободилачког покрета (НОП) и београдских затвора Специјалне полиције, Гестапоа и Војног суда и других места Србије, сахрањени су Јевреји из логора Сајмиште, угушени у душегупки, у пролеће 1942. године.

Трећи споменик откривен је 4. јула 1957. године на земунском гробљу на Гардошу, на месту где је 1944. године откривена масовна гробница жртава „Прихватног логора Земун“, сахрањених током 1942. и 1943. године. Овај скромни споменик, позициониран на граници између римокатоличког и јеврејског гробља, који је подигао Савез бораца НОР-а Земуна, посвећен је, како стоји на споменику, жртвама фашистичког терора (ЗЗСКГБ СК-251; Дабижић 2007: 190-191). У северном делу римокатоличког гробља сахрањен је и део жртава савезничког бомбардовања Старог сајмишта, 16. и 17. априла 1944. године. Међу страдалима налазио се и један број италијанских заробљеника (Дабижић 2007: 191).

Међутим, и поред подигнутих споменика на Бежанији, Јајинцима и Земуну, у првој деценији по окончању рата, сам простор логора на Старом сајмишту у наредне три деценије остаће необележен. Све до шездесетих година прошлог века, логор на Старом сајмишту је заузимао маргинално место у друштвеном сећању. Одсуство сећања на трагичну историју овог простора делило је судбину других нацистичких и концентрационих логора, с обзиром на то да је колективно сећање било усмерено углавном на откривање и адекватно обележавање гробова палих бораца (Бајфорд 2011: 85). У одсуству колективног памћења, локација логора на Старом сајмишту, у урбанистичким плановима града, виђена је као место културе, становања, привредних делатности, односно празан терен на којем се слободно могу планирати нови садржаји. Сам комплекс је више деценија девастиран неподесним функцијама, занемариван и неодржаван, што је оставило озбиљне трагове на преосталим очуваним павиљонима и партерном (не)уређењу.

Старо сајмиште – место заборава

Реализацијом Првог београдског сајма Београд је по први пут искорачио на другу обалу реке Саве. И поред реализованог овог значајног привредног комплекса, формална одлука о подизању новог града је донета након Другог светског рата, у чијем се средишту непосредно нашао простор некадашњег концентрационог логора. У очуване сајамске/логорске павиљоне, октобра 1947. године, уселиле су се омладинске радне бригаде ангажоване на изградњи првих објеката на терену Новог Београда: припремним радовима, на грађењу пута Београд-Земун, изградњи зграда Председништва владе, државног хотела, стамбеног насеља на Тошином бунару и Студентског града (Благојевић 2004: 22; ЗЗСКГБ Информација). Тако је, у периоду од 1947-1950. године, овај простор постао центар изградње новог града на левој обали Саве који је спојио два историјска језгра Београда и, на тај начин, поново постао активни учесник у стварању историје југословенске престонице.

Терен концентрационог логора веома брзо је прилагођен новој намени. Поручени су оштећени сајамски павиљони који нису могли бити санирани или

¹⁶ Спомен-парк је установљен је нешто касније, 1960. године, а његово уређење је уследило у наредним деценијама.

обновљени, уклоњено је пет југословенских павиљона, као и „Филипсов”.¹⁷ У сачуваним некадашњим павиљонима, адаптираним за потребе организовања и руковођења радним бригадама, смештен је Главни штаб и Генерална дирекција омладинских радних акција. Тада су на темељима прва два порушена сајамска павиљона подигнуте четири приземне бараке и једносpratни објекат за смештај омладинских радних бригада, а на целокупном простору и низ других објеката намењених потребама функционисања Генералне дирекције за изградњу (зграда ватрогасне милиције, гаража на месту порушеног четвртог павиљона, радионице, магацини), као и игралиште (ЗЗСКГБ Информација).¹⁸ Објекти подигнути у овом периоду, заједно са првим сајамским павиљонима, данас чине већи део градитељског фонда Старог сајмишта.¹⁹ Услед политичке и економске кризе, настале као последица разлаза Југославије са Совјетским Савезом и земљама Варшавског пакта, почетком 1950. године долази до прекида планирања и изградње Новог Београда (Благојевић 2007: 264). Крајем 1950. године, подизањем павиљона Студентског града, завршен је и рад омладинских радних бригада на изградњи Новог Београда, а Старо сајмиште поново добија нову намену.

Одласком Главног штаба и Дирекције омладинских радних акција, као и омладинских бригада, са простора Сајмишта, поједине просторије павиљона и других зграда претворене су у станове за социјално угрожене делове становништва, док су најзначајнији сајамски павиљони, иницијативом Моше Пијаде и одлуком ИОНО-а града Београда, предати на коришћење уметницима Удружења ликовних уметника Србије (УЛУС) (ЗЗСКГБ Информација; Михајлов 2013: 66-67). Унутрашњи простори централне куле, као и италијански и чехословачки павиљон, адаптирани су за атеље, у које се уселило око педесет уметника: сликара, вајара, графичара.²⁰ Иако су, у први мах, замишљени као привремено решење, и данас поједине користе уметници. Тако је на овом простору никла својеврсна ликовна колонија где су се стварале многе авангардне идеје и где су остварена значајна дела савремене српске и југословенске уметности.

Нова намена, одређена првим послератним одлукама, одредила је судбину и намену овог простора у будућим урбанистичким плановима и иницијативама, које су се односиле на његово уређење. Непосредно након Другог светског рата, у стручним круговима владало је мишљење да комплекс некадашњег сајмишта и логора није вредан обнављања. Прве визије урбаниста које су третирале овај простор сагледавале су се у два конкурса организована одмах након рата: први за Модерну галерију, 1948. године, а потом за Војни музеј, 1949-1950. године (Благојевић 2004: 24; Благојевић 2007: 265),²¹ а потом су јасно изнете у *Генералном урбанистичком плану* из 1950. године, који је предвиђао рушење Старог сајмишта (Vukotić Lazar, Djokić 2006: 38; Вукотић Лазар, Ђокић 2007: 15). Овај терен

17 Румунски павиљон биће уклоњен неколико деценија касније.

18 О адаптираним постојећим и подигнутим новим објектима на простору некадашњег логора сведочи сачувана техничка документација у Историјском архиву Београда.

19 Објекти очувани до данас, а који су до Другог светског рата представљали интегрални део Првог београдског сајма, су павиљон Задужбине Николе Спасића, управна зграда, централна кула, италијански, чехословачки, турски, мађарски (делимично сачуван и преправљен) и немачки павиљон, приватни павиљон Стефановић.

20 Своје атеље ове су имали: Милан Бесарабић, Зоран Петровић, Мића Поповић, Вера Божичковић, Младен Србиновић, Олга Јеврић, Милош Гвозденовић, Коса Бошкан, Марио Маскарели, Лазар Возаревић, Небојша Митрић и многи други. Поједини, попут Олге Јеврић, Младена Србиновића и Миће Поповића, су изабрани за чланове Српске академије наука и уметности (САНУ).

21 Модерна галерија и Војни музеј нису реализовани на овом простору.

третиран је као саставни део приобалног парка, у којем су планирани различити садржаји културе (Благојевић 2007: 265). Решење речног приобаља виђено је у мирним просторима намењеним одмору, док је дубоко у њиховом залеђу замишљена изградња јавних објеката у пространим парковима. Исту идеју пратио је и *Регулациони план Новог Београда* из 1962. године, а потврђују је и *Прешхонови урбанистички услови за конкурс за идејно решење зграде београдске опере и ансамбла јавних објеката* из 1970. године. Две године раније, Скупштина града Београда је одлучила да се опера подигне у Блоку 17, као делу градске територије са највећим потенцијалним могућностима, чијим уређењем може да се претвори у највреднији део Београда (Вукотић Лазар, Ђокић 2007: 15).²² Опера би, поред Музеја савремене уметности, требало да чини један од најзначајнијих објеката, као део централне зоне будућег града. То би био важан потез при повезивању два дела града, као и дефинитиван излазак Београда на обале.²³

Иако су се током седме деценије спорадично почеле јављати идеје о трајном обележавању некадашњег концентрационог логора, још пуне две деценије у идејама за уређење и развој Београда простор Старог сајмишта није виђен као место сећања, већ, напротив, као место нових урбаних структура. Једна од тих идеја за уређење простора Старог сајмишта јесте пројекат архитекте Михајла Митровића „Савска грађевина”, који је рађен у оквиру научног програма САНУ „Средиште културе III миленијум” из 1985. године. Пратећи историјска искуства као подстицај новим градитељским приступима, архитекта Митровић као модел узима Пуебло Бонито, први познати план колективног насеља у америчкој држави Нови Мексико, изграђеног у облику јединственог објекта за становнике родовских заједница, а пројектује потковичасту савску структуру, која се протеже између два моста са амфитеатралним терасама ка реци и историјској силуети Београда. У грађевини би били смештени многобројни садржаји, од становања, разних пословних простора, сервиса, до простора намењених култури и рекреацији. Од Старог сајмишта задржала би се само два објекта: централна кула као споменик конструктивизма и италијански павиљон, адаптирани за потребе уметника, као сећање на њихову присутност на овом простору. Уз саму обалу реке, на крају нове грађевине, била би постављена скулптура, као сећање на концентрациони логор који се на овом простору налазио (ЗЗСКГБ Информација).

Наредне, 1986. године, одржан је Међународни конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда (ЗЗСКГБ Информација). Међу многобројним идејама које су се односиле на простор Старог сајмишта, ниједна се није односила на обележавање места сећања на период концентрационог логора, које је до тада, изузимајући спорадичне активности СУБНОР-а и Секције логораша, у колективној свести било већ прилично заборављено. Идеје пристигле на конкурс су се кретале од нових јавних зграда, са зеленим и пешачким површинама, са садржајима попут трговина, ресторана, клубова, позорница на води, преко изградње централног урбаног ткива које повезује стари и нови део града, потом сталног центра несврстаних земаља, забавног парка, хотелског комплекса

22 Стање из 1970. године указује да на терену Старог сајмишта постоје различити садржаји (павиљони, бараке, магацини и слично), карактеристични за периферне, запуштене делове великих градова, које би требало очистити од нехиџијенских зграда. Изградњом опере процес чишћења би био реализован.

23 Конкурс за зграду опере је реализован 1971. године. Прва награда је додељена архитекнима Хансу Далу и Торбену Линдхардсену (Hans Dal; Torben Lindhardsen) са сарадницима из Хелсингера (Helsingera) у Данској. Пројекат опере није изведен.

и других садржаја који својом наменом не указују да је на овом простору током Другог светског рата био концентрациони логор. Тако је, све до доношења одлуке о утврђивању „Старог сајмишта – Логора Гестапоа” за културно добро, 1987. године, и доношења детаљног урбанистичког плана споменичког комплекса, 1992. године, ова локација сагледавана искључиво у зони развоја нових грађевинских структура, а изван сфере обележавања места сећања.

Старо сајмиште – место сећања

Однос шире јавности према концентрационим логорима почео је да се мења крајем педесетих година прошлог века када је формирана Секција бивших политичких затвореника, депортираца и интернираца у оквиру Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР). Прва републичка конференција Секције за НР Србију одржана је у Београду, априла 1959. године, а њени главни задаци били су прикупљање података о логорима и њихово адекватно обележавање (Новаковић 1995: 159). Преживели логораша са Сајмишта су, 1960. године, у оквиру Секције формирали своју групу у Београду (Бајфорд 2011: 97). У наредних пет година, ангажовали су се да логор Сајмиште добије свој први споменик, као и да се место некадашњег логора адекватно уреди. Биле су ово прве иницијативе које су се односиле на обележавање самог простора логора. Резултат њиховог ангажовања била је прва званична одлука Скупштине града Београда, из децембра 1966. године, која се односила на трајно обележавање места концентрационог логора (Новаковић 1995: 160). Одлуком града Београда, лева обала Саве, између „Моста братства и јединства” и Трамвајског моста, у дужини од 302 м, проглашена је за „Спомен-обалу” - шеталиште од градског значаја (ЗЗСКГБ СК-204). Намера чланова Секције, бивших заточеника логора Сајмиште, била је да се ова „спомен-обала” означи плочама, натписима и бистама локалних хероја. Међутим, одлука није реализована с обзиром на то да се чекало решење дела савске обале – кеја.

Прво спомен-обележје посвећено жртвама логора Старо сајмиште, на простору на којем је логор формално функционисао током четири ратне године, откривено је на тридесетогодишњицу ослобођења Београда, 20. октобра 1974. године (Михајлов 2014: 130). Није познато ко је поставио плочу на улазу у италијански павиљон, позиционирану наомак некадашњег улаза у логор.²⁴ Плоча је била украшена малим бронзаним обележјем у облику цвета, чије празно средиште оцртава силуету звезде петокраке, рад вајара Милорада Тепавца, које је 1969. године изабрано за званични логотип на свим споменицима посвећеним Другом светском рату у Београду (Секулић 1970: 18-19). На плочи је стајао следећи натпис: „На простору старог сајмишта немачки гестапо основао је 1941. године логор „Сајмиште” у коме је уз помоћ домаћих издајника, свирепо мучено и убијено преко четрдесет хиљада људи из разних крајева наше земље. 20.10.1974”. Прва спомен-плоча је уклоњена 1984. године приликом постављања нове са идентичним текстом (ЗЗСКГБ СК-204).

Почетком осамдесетих година прошлог века, Градски одбор СУБНОР-а и Координациони одбор за неговање револуционарних традиција у Београду²⁵

24 На фотографији Италијанског павиљона из 1982, која се налази у досијеу културног добра „Старо сајмиште-Логор Гестапо”, јасно се види место на којем се налазила спомен-плоча.

25 Координациони одбор је функционисао у оквиру Социјалистичког савеза радног народа (ССРН).

усвојили су низ резолуција којима се од локалних организација у граду захтева изградња споменика, спомен-обележја, скулптура, зграда, значајних места из НОБ-а и социјалистичке револуције (Бајфорд 2011: 113-115). У вези са општим позивом било је и постављање нове спомен-плоче на Старом сајмишту. Претходила јој је заједничка резолуција Савеза омладине ССРН и СУБНОР-а у Београду, која је истакла да „меморијални карактер Сајмишта” представља приоритет и „текуће питање” које је потребно решити без даљих одлагања. Уједно, откривање нове спомен-плоче представљало је и жељу званичних органа да некадашњи логор постане место одржавања годишњих комеморација већих размера.²⁶

Ново спомен-обележје жртвама логора Старо сајмиште поставили су 1984. године Председништво Месног одбора СУБНОР-а и Месна заједница Старо сајмиште на травнатој површини између централне куле и Турског павиљона, на месту на којем се некада налазио Румунски павиљон (Михајлов 2014: 131). Открио га је 7. јула, у оквиру прославе четрдесетогодишњице Дана устанка у Србији, тадашњи градоначелник Београда Богдан Богдановић. Спомен-обележје, за разлику од оног постављеног десет година раније, добило је централну позицију у простору комплекса. Састоји се од правоугаоног постоља на које је постављена мермерна црна плоча, сличне величине, идентичног натписа оном на плочи која је до недавно стајала на зиду Италијанског павиљона и истим украсом у облику цвета, док је церемонијални приступ омогућен планираном стазом. Откривањем новог спомен-обележја, 1984. године, и организовањем комеморативних активности у простору некадашњег логора Сајмиште, оно добија на важности у обележавању историје Другог светског рата у Београду. У наредном периоду јавиће се и прве иницијативе да се некадашњи логор претвори у меморијални центар, као и да се подигне споменик достојан жртава логора.

Иако су се од проглашења „спомен-обале”, 1965. године, па све до средине осамдесетих година прошлог века, дешавале спорадичне активности у вези са обележавањем логора Сајмиште, није начињен ниједан значајнији корак. Обновљањем рада Секције логора Сајмиште, која је, формално, била нова организација, основана 10. јуна 1985. године, интензивније су започете активности са циљем да се простор логора трајно обележи (Новаковић 1995: 160).

Скупштина града Београда је, већ почетком идуће године именовала Одбор за довршење Спомен парка Јајинци и Спомен-обележја Логора Старо сајмиште (Михајлов 2014: 132). Истовремено, Секција логора Сајмиште је покренула иницијативе да се донесе решење о трајном обележавању простора логора, потом за израду детаљног урбанистичког плана приобалног појаса и расписивање конкурса за најприхватљивије решење обележавања некадашњег концентрационог логора, као и иницијативу да један од павиљона постане музеј. Међутим, и поред наведених иницијатива, током прве две године Одбор за довршење Спомен парка Јајинци и Спомен-обележја Логора Старо сајмиште се у потпуности посветио Спомен-парку

26 Годишње комеморације од почетка су имале едукативни карактер. Током 1986, датум одржавања комеморације је са 7. јула померен на 9. мај. Осим тога што је представљао Дан победе над фашизмом, одлуком општине Нови Београд, од 1986. године, 9. мај се обележавао и као „Дан логора Сајмиште”. Годишња комеморација на Сајмишту веома брзо је формално укључена у протокол Градске скупштине као централна деветомојска манифестација у Београду, а од 1989. постала је манифестација од значаја за целу републику. Међутим, само Сајмиште никада није било главни предмет сећања, већ погодан медијум којим су се представљале теме Народноослободилачке борбе и револуционарне прошлости Београда, а Сајмиште је сагледавано као антифашистички споменик, где је југословенска природа логора заузимала централно место у његовој интерпретацији.

Јајинци. Јула 1986. године, расписан је двостепени општи југословенски анонимни конкурс за израду идејног решења споменика у Спомен- парку Јајинци (Михајлов 2014: 132). Прва награда и реализација додељена је вајару Војину Стојићу, друга вајару Миодрагу Поповићу и додељене су две равноправне треће награде: једна вајарима Милошу и Небојши Дељи и друга вајару Звонку Новаковићу.

С друге стране, у случају логора на Сајмишту никада није расписан званични конкурс за идејно решење будућег споменика, а пре његовог постављања и других активности било је неопходно да место сећања на највећи немачки логор у Југоисточној Европи добије статус културног добра, што су, у претходном периоду, добили и стратиште у Јајинцима и Бањички логор (Михајлов 2014: 132).²⁷ На истој седници на којој је донета одлука о подизању споменика у Јајинцима, на предлог Завода за заштиту споменика културе града Београда донета је одлука да се „Старо сајмиште. Логор Гестапоа у току Другог светског рата у Београду на Старом Београдском сајмишту на левој обали Саве у коме је укупно ликвидирано око 40.000 жртава” утврди за културно добро.²⁸ Одлука о утврђивању за споменик културе представља први правни акт којим је место сећања на почињене стравичне злочине на овом простору добило законски и институционални оквир. Приликом израде предлога одлуке о утврђивању за културно добро, основ вредновања комплекса била су његова три периода, од којих је период логора-стратишта оцењен као најзначајнији, затим његова улога у унапређењу трговине и привреде Србије, као први урбанизовани простор на левој обали Саве и значајно архитектонско-урбанистичко остварење, а потом и као важно место у уметничком животу Београда. На истој седници, 9. јула 1987. године, донета је и одлука да се другоуграђено идејно решење на Конкурсу за израду идејног решења споменика у Спомен парку Јајинци, вајара Миодрага Поповића, реализује на простору Старог сајмишта (Михајлов 2014: 131-137). На основу предлога, споменик је требало да се постави на уређену обалу Саве, између два моста, као увод у будуће уређење меморијалног комплекса на месту и под условима које ће утврдити детаљни урбанистички план.²⁹

Симболика споменика и култура сећања коју је требало да представља пратила је судбину (не)обележавања простора концентрационог логора као места сећања. Иако су у периоду од 1974. до 1984. у простору логора постављене две скромне спомен-плоче, то није било ни приближно довољно да се сматра адекватним симболичким обележавањем страхота које су се у њему одвијале, нити задовољавајућа аргументација да Одбор за довршење Спомен-парка Јајинци и Спомен-обележја логора Сајмиште не распише засебан конкурс за обележавање највећег логора у Југоисточној Европи и његових жртава, што се у суштини догодило.

Већ почетком идуће, 1988. године, Координациони одбор Градске конференције ССРН Београда за неговање револуционарних традиција је изнео и предлог да се логор Сајмиште прогласи културним добром од изузетног значаја, као и мишљење како да се сачува сведочење о злочину и успомена на жртве и отпор фашистичком терору (ЗЗСКГБ СК-204; Михајлов 2014: 133-134). За прву фазу уређења предвидео је постављање споменика на спомен-обали и израду

27 Спомен-парк Јајинци је 1986. године проглашен за знаменито место (*Службени листи града Београда бр. 21/86*), а Бањички логор 1984. године за споменик културе (*Службени листи града Београда бр. 23/84*).

28 *Службени листи града Београда бр. 16/87*.

29 *Службени листи града Београда бр. 16/87*.

детаљног урбанистичког плана са елементима архитектонских идејних решења, као и да би, на предлог Председништва Секције логора „Сајмиште”, обала између два моста требало да носи назив „обала жртва Логора „Сајмиште”, док је, као другу фазу, предвидео постепено уређење осталог простора логора.

Постављању споменика на спомен-обали реке Саве, у зони бившег логора Сајмиште, активно се приступило након свечаног откривања споменика у Спомен-парку Јајинци, 1. октобра 1988. године. Према првобитном плану, Споменик жртвама фашистичког терора у логору „Сајмиште” требало је да буде откривен 9. маја 1990. године, поводом педесетогодишњице устанка народа Југославије и четрдесетстогодишњице победе над фашизмом. Међутим, подизање споменика је веома брзо одложено.³⁰ Било је ово прво од неколико одлагања.

Прва у низу активности за реализацију споменика и реконструкцију споменичког комплекса Старог сајмишта било је израда неопходног урбанистичког акта. Одлука о припремању детаљног урбанистичког плана донета је априла 1989. године, чија је израда поверена Заводу за заштиту споменика културе града Београда.³¹ Основна идеја реконструкције, која је дефинисана планом, темељи се на трајном чувању и рестаурацији постојећих, аутентичних објеката, изградњи нових зграда на местима и у габаритима порушених сајамских павиљона и обнови првобитног урбанистичког решења (ЗЗСКГБ ДУП; Вученовић 2006: 211-213). На тај начин би се реконструисала некадашња урбанистичка целина, а аутентичним сајамским павиљонима, до данас очуваним, обезбедио би се просторни контекст у коме су настали. У погледу нових намена, предложено је да Спасићев павиљон и још неки од очуваних павиљона послуже за обележавање сећања на логор, а цела површина сајмишта местимично и на прикладан начин требало би да се обележи реконструкцијом или интерполацијом елемената који би, на одређени начин, асоцирали на период логора. Даље је планирано да је могуће у осталим сачуваним павиљонима на прикладан начин сачувати атеље и изложбене просторе. Нови објекти, који би требало да се подигну на местима несталих павиљона, могу да буду намењени садржајима сличним сајамским, али да буду поливалентне намене, пре свега наглашеног културног садржаја, који својом манифестацијом и функцијом не вређају сећање на људске патње, као и да омогућавају да се подижу естетске вредности укупног простора, а не обрнуто. За прву фазу спровођења детаљног урбанистичког плана, односно уређења споменичког комплекса Старо сајмиште, предвиђено је да се подигне споменик и уреди простор за сећање и одавање поште. Као друга фаза планирана је реконструкција овог простора која се темељи на обнови функционалне и просторне организације првобитног решења, а за главни циљ реконструкције комплекса опредељено је обележавање успомене на протекле догађаје (ЗЗСКГБ Информација). План је усвојен 1992. године,³² али је, од свих предвиђених активности, реализовано само подизање спомен-обележја и уређење обале (Михајлов 2014, 135).

Сама микролокација споменика и уређење приобаља између два моста означавају увод у историјски простор сајмишта. Споменик је смештен у осовини централне куле, на уређеном простору између Бранковог и Трамвајског моста. Својим положајем и симболичким значењем остварује просторну и идејну компактност са целином комплекса. Непосредно испред споменика, на степеништу

30 Разлози су били: од недостатка финансијских средстава, потребног времена за изливање скулптуре, уређења кеја и прилазне алеје, до израде детаљног урбанистичког плана.

31 *Службени листи града Београда* бр.5/89.

32 *Службени листи града Београда* бр. 2/92.

прилазне стазе, постављена је спомен-плоча, са текстом на српском и енглеском језику. Свечаност откривања споменика организована је 21. априла 1995. године, као централни догађај обележавања Дана сећања на жртве геноцида и 50 година победе над фашизмом.

Од доношења одлуке о подизању до откривања споменика протекло је пуних шест година. Променама друштвено-политичког контекста континуирано се стварала нова култура сећања, а дошло је и до промене назива, али и значења самог споменика на Сајмишту (Михајлов 2014: 137-140)³³. Иако остварује идејну компактност са комплексом, сам споменик, у ствари, најмање представља место сећања на концентрациони логор и његове жртве. Наиме, осим на натпису споменика, где се жртве Сајмишта помињу заједно са осталим жртвама Јасеновца, Новосадске радије и свим југословенским жртвама геноцида, комеморативне свечаности и друге активности у вези са меморијализацијом, с почетка задње деценије прошлог века, учиниле су све да споменик буде искључиво препознат као место сећања на геноцид почињен на простору Југославије. Тако је, од Споменика жртвама фашистичког терора у логору Сајмиште, назива под којим је почела његова реализација, откривен као Споменик жртвама геноцида и фашистичког терора у логору Сајмиште, односно Споменик жртвама геноцида, како је данас познат у колективној меморији. Истовремено, дело Миодрага Поповића је добило шире значење и престало да симболизује и страстиште за које је наменски настало и концентрациони логор, чије је место сећања требало да постане (Михајлов 2014: 140).

Значајан утицај на стварање нове културе сећања имала је конференција под називом „Јасеновац 1945-1988.” коју је, новембра 1988. године, организовао Одбор за геноцид Српске академије наука и уметности (САНУ). Једна од главних тема односила се на утврђивање тачног броја жртава Јасеновца, а формирање базе података реализовала би засебна институција, Музеј жртава геноцида. Иако Старо сајмиште, као немачки концентрациони логор, није било познато као део историје НДХ, оно је виђено као будуће седиште новог Музеја.³⁴ У прилог образложењу ове идеје навођене су следеће чињенице: на обале реке Саве допловљавали су лешеве из логора Јасеновац, заточеници Сајмишта су одвођени у Јасеновац, логор Сајмиште се формално налазио на територији НДХ, најгори период страдања у логору био је између маја и јула 1944, када је био под управом Главног равнатељства за јавни ред и сигурност НДХ. Такође, у прилог овим тезама изношено је да се меморијални центар посвећен српском страдању у Хрватској једино може да налази на простору Сајмишта. Тако је идеја о оснивању музеја посвећеног историји Сајмишта била подређена новој идеји да се на том простору отвори музеј у спомен жртвама геноцида над Србима, Јеврејима, Ромима и другима. Иницијативу је подржао „Меморијал сајмиште” Одбор за уређење у оквиру Скупштине града Београда, како је одлучено да буде службени назив овог простора, садржаја и организације (Михајлов 2014: 137-140).

33 Годишње комеморације се, од 1992, одржавају 22. априла као Дана жртава геноцида, у сећање на дан када је, 1945. године, група заточеника успела да изврши пробој из Јасеновца, после чега је тај логор практично престао да постоји. Комеморације на Сајмишту су прилагођаване актуелном политичком тренутку и најчешће нису биле посвећене самом логору, већ сећању на Србе, Јевреје и Роме страдале током Другог светског рата, са централном темом сећања на логор Јасеновац.

34 У складу са изнетом идејом о оснивању Музеја жртава геноцида, децембра 1991. године донета је одлука да се Музеј гради на Старом сајмишту. Наредне године је донет Закон о оснивању Музеја жртва геноцида (Службени гласник СРС бр. 49/92). Међутим, у овој одлуци, супротно првобитној идеји, Музеј је основан са седиштем у Крагујевцу.

Годину дана након подизања споменика на обали Саве, испред Старог сајмишта, јавиле су се конкретне идеје о реконструкцији комплекса. Потомак архитекте Рајка Татића, једног од градитеља Првог београдског сајма, Дарко Татић, изнео је и образложио предлог реконструкције архитектонско-урбанистичког комплекса сајмишта, његове ревитализације као старог језгра Новог Београда и његовог функционалног уклапања са предлогом нових намена и садржаја у оквиру пројекта „Еурополис – Београд на Сави”, међународног конкурса предвиђеног за почетак 1996. године (ЗЗСКГБ Информација). Сматрао је да би идеју реконструкције овог простора требало уврстити у планирани конкурс и тиме је отворио дискусију и позвао све појединце и релевантне институције да о овој теми изнесу свој став.

Добијањем статуса културног добра, Старо сајмиште, осим чињенице да је простор добио правну заштиту на који би требало да се примењују одредбе *Закона о културним добрима*, императивно је морало да добије и другачији третман у урбанистичким плановима. У *Генералним урбанистичким плановима Београда* 2003, 2005. и 2021. године, чија су основна полазишта афирмација урбаног континуитета, током којег се градитељско наслеђе поставља као необновљени ресурс и стимуланс развоја, Старо сајмиште подлеже правилима за „подручја опште обнове”, под којом се подразумева „комбинована примена интегративне конзервације, урбане обнове и уређења простора, усаглашена према обиму и нивоу вредности градитељског наслеђа” (ЗЗСКГБ ДУП; Вукотић Лазар, Ђокић 2007: 16; ЗЗСКГБ Информација).

Доласком новог миленијума, тема Старог сајмишта и обележавање овог простора као места сећања на Први београдски сајам, на жртве и страдања током Другог светског рата, насеље омладинских бригада током изградње Новог Београда и сликарске колоније постаје све актуелнија. У тежњи да се отргне од заборава, немара и лошег коришћења, са главним задатком буђења свести грађана и идејом ревитализације културног добра, последњих деценију и по све су се чешће публиковали научни радови, одржавале изложбе, трибине, дискусије, округли столови, издавале публикације, формирала радна стручна тела и комисије за које се већина учесника надала да ће изречено, представљено, написано бити и реализовано, с једним јединим циљем да простор Старог сајмишта, уместо заборављеног и запуштеног градског простора, постане место сећања, колективног памћења и прогреса.

Једна од првих у низу активности била је манифестација „Дани Старог сајмишта”, организована 2006. године у Народном музеју у Београду. У оквиру манифестације, осим изложбе и других активности, одржана је трибина са циљем да се шири јавност упозна са чињеницама о Старом сајмишту, да се укаже на несхватљиву девастацију овога места и опасност од уништења комплекса, као и да се изнесу предлози о начинима његове обнове. Ставови великог броја стручњака изнети су у зборнику објављеном под називом *Београдско старо сајмиште 3+1*. Затим је наредне, 2007. године, у оквиру централне прославе манифестације „Дани европске баштине у Београду”, приређена изложба, као прва активност пројекта „Старо београдско сајмиште – као културни, историјски, урбанистичко-урбаноолошки ресурс са великим привредним потенцијалом”, у циљу ревитализације споменичког комплекса. Изложбу, организовану у главном холу Урбанистичког завода, заједнички су приредили Друштво урбаниста Београда

и Урбанистички завод Београда.³⁵ Потом је, у оквиру 30. Салона архитектуре, одржаног 2008. године у Музеју примењене уметности (Радовић 2009: 158), изложба под називом „Старо сајмиште прошлост/садашњост/будућност”, допуњена новим материјалом и пратећим програмом којим су, поред Старог сајмишта, истакли значај 60 година Новог Београда, чији је нуклеус Старо сајмиште.³⁶ У склопу пројекта, главне улоге су имали млади уметници/студенти и њихови ментори. Својим радовима покушали су да учине комплекс приступачним, сачувају га и укључе у савремени живот, док су студенти архитектуре понудили неколико потпуно различитих решења, од рушења целог комплекса до поновног зидања и обнављања срушених павиљона.³⁷ Наредне, 2009. године, у оквиру Београдске недеље дизајна, између осталих програма одржана је дискусија о неопходности изградње Меморијалног центра на простору Старог сајмишта (Радовић 2009: 158-159). Један од учесника био је архитекта Данијел Либескинд, аутор јеврејских меморијалних центара у Берлину и Копенхагену. Истичући улогу архитектонских споменика у подсећању људи на злодела, изнео је став о потреби признавања прошлости и формирања едукативног центра који ће из постојећег наслеђа учити толеранцији и суживоту. Ове идеје подржао је и Фонд Б92. У току дискусије чуло се и осуђивање рада фирме „Посејдон”, која је, од 1998. године, власник простора некадашњег Спасићевог павиљона и у чији опсег пословања улази и издавање простора за разна спортска, концертна и друга дешавања (ЗЗСКГБ Информација).

Учестале активности у вези са решавањем питања достојног обележавања логора Сајмиште јављају се и почетком друге деценије овог века. Један део ових активности покренула је студија Јована Бајфорда *Старо сајмиште. Место сећања, заорава и сторења*, објављена 2011. године као резултат истраживања културе сећања на Холокауст у Србији. Већ идуће године у Србији је организована Међународна конференција под називом „If not Now, When...?”, у чијем фокусу је било место некадашњег логора у колективној свести народа, као и адекватно обележавање логора као места сећања. Током 2014. године, значајне активности покренуо је Историјски архив Београда. Најпре је приређена изложба „Београдски Јевреји – живот и Холокауст”, а потом је објављена архивска грађа народног одбора I рејона града Београда „Поменик жртвама Холокауста у Београду”, са пописом страдалих Јевреја у логору Сајмиште.³⁸ Изузетан допринос Историјског архива Београда меморисању сећања на Старо сајмиште представља дигитална база података о жртвама концентрационог логора, као део ширег међународног пројекта.³⁹ У истој години када се обележавало седамдесет година од завршет-

35 Обнова Старог сајмишта је била тема и два ванинституционална истраживачка концепта у периоду од 2005. до 2007: у оквиру SAIT (Social Actors in Transformation) Београд у заједничком интернационалном тиму (CHOROS International Projects, New York) и програма IDEAS, у оквиру програма UNOPS (Плигоријевић 2007: 27-28).

36 У оквиру Салона је одржан и округли сто, који је настојао да понуди могуће моделе његовог уређења, а један од закључака се односио на формирање предузећа које би преузело реконструкцију комплекса, обухватајући и питање расељавање данашњих станара.

37 Овим идејама претходили су концепти о мултифункционалном центру, односно предлози да се оформи музејски центар који би укључио Музеј сајмишта и Музеј толеранције и низ других музеја, као и интерполирање додатних садржаја. Сам концепт проистекао је из приступа који је сугерисан и ауторима изложбе у оквиру Салона архитектуре: „сећање на оне који су тамо изгубили живот треба да постоји, али не и да доминира” (Радовић 2009: 158).

38 Каталог изложбе и Поменик су доступни у дигиталном формату на сајту Историјског архива Београда.

39 База података је доступна на <https://www.holokaust.arhiv-beograda.org/sajmiste/>

ка Другог светског рата, 2014. године, на предлог Јеврејске заједнице у Београду, Скупштина града Београда је донела одлуку да ће се убудуће Дан сећања на жртве Холокауста у Београду обележавати 10. маја, као сећање на 10. мај 1942. године када је нацистички окупатор објавио да у Београду нема више Јевреја (Михајлов 2014: 141). Скоро истовремено, у Улици браће Крсмановић, откривено је спомен-обележје, рад архитекте Ане Корице, на месту са којег су Јевреји из логора Сајмиште камионом душегупка кретали пут стратишта у Јајинцима.

Све наведене активности и реализације имале су један једини циљ, а то је стварање и неговање културе сећања на концентрациони логор на Старом сајмишту и ревитализацију културног добра достојну његових жртава. Ипак, све ово није било довољно да дође и до конкретне реализације по питању уређења простора. На самом простору Старог сајмишта, данас се препознају три групе објеката из различитих периода: очувани објекти Првог београдског сајма настали у периоду 1937-1941, затим објекти настали за потребе смештаја омладинских радних бригада у периоду 1945-1950 и они настали након 1950. године. Њихова заједничка карактеристика јесте стање опште запуштености, неодржаности и лошег бонитета, обухватајући и изузетно лоше стање зелених површина са придруженим објектима намењеним спорту и рекреацији.⁴⁰ Различите намене, од становања и уметничких атељеа адаптираних у стамбене просторе⁴¹, до пословања,⁴² обухватајући и угоститељство, и, донедавно, образовања, које су у супротности са меморијалним значењем и споменичким вредностима, показатељ су вишедеценијске небриге и неодређености друштва ка његовој обнови и опредељења адекватне намене. Током последње деценије, активности које је покренуо Град Београд,⁴³ а потом преузело Министарство културе и информисања, довеле су до формирања правног оквира који је први корак ка трајном решавању уређења и намене културног добра „Старо сајмиште – Логор Гестапоа”. *Закон о Меморијалном центру „Старо сајмиште”* је донет 24. фебруара 2020. године.⁴⁴ За разлику од претходног *Закон о оснивању Музеја жртвава геноцида*, из 1992. године, предвиђа седиште установе у Београду са јасном и недвосмисленом меморијализацијом његових жртава: „[...] оснива се као установа културе [...] у интересу обезбеђивања [...] послова у области музеолошке, и с њом повезане образовно-васпитне и научно истраживачке делатности, с циљем неговања сећања на

40 Фудбалски терен и „балон” за спортске активности.

41 Садашњи власници стамбених простора немају ни могућности ни интереса за одржавање ових објеката.

42 Велики број аутосервиса, продајних салона аутомобила, заступништава произвођача превозних средстава, вулканизерска радња, прикупљање секундарних сировина

43 Град Београд је током претходне деценије формирао два радна тела, односно комисије за утврђивање програмских садржаја и давања предлога модела управљања Меморијалним комплексом на „Старом београдском сајмишту”. Рад комисија је у континуитету пратио ангажман Завода за заштиту споменика културе града Београда. Као припремни материјал за почетак рада прве комисије, Завод је, 2010, приредио документ „Информација о споменику културе – „Старо сајмиште – Логор Гестапо-а””, са сагледавањем стања и концептом формирања меморијалног комплекса који би интегрисао три основне компоненте: образовање, науку и културу. Поред низа спроведених истраживачких поступака, Завод је израдио *Идејно решење Пројекта реконструкције, адаптације и санације Централне куле комплекса Старог сајмишта у Београду*, као основ и неопходни део пројектне документације за израду пројекта реконструкције, адаптације и санације. Централна кула је опредељена као објекат у којем би требало да почне са радом новоформирана установа – меморијални центар са административним делом и простором за истраживаче, изложбеним простором, простором за одвијање образовних програма, библиотеком и читаоницом.

44 *Службени гласник РС* бр. 15/20.

жртве нацистичког концентрационог логора Јеврејског пролазног логора Београд – Топовске шупе и на некадашњем Београдском сајмишту, Јеврејског логора Земун и Прихватног логора Земун” (члан 2). Дефинишући делатност центра, даље у *Закону* стоји: „Меморијални центар „Старо сајмиште” обавља послове прикупљања, сређивања, чувања, излагања, одржавања и коришћења, стручне обраде, истраживања и презентовања музејских, архивских и филмских докумената и предмета, стара се о њиховом коришћењу за музејске, образовно-вапитне, научноистраживачке и издавачке послове, као и за манифестације и акције неговања сећања на жртве [...] обавља и послове у вези са реконструкцијом, адаптацијом и уређењем постојећих аутентичних објеката [...] и евентуалном доградњом нових, као и послове уређења и редовног текућег одржавања непокретног културног добра [...]” (члан 5). Центар се налази на простору Првог београдског сајма, односно културног добра „Старо сајмиште” и његове заштићене околине, као и на простору Јеврејског пролазног логора „Топовске шупе”. Доношењем *Закона*, који се односи искључиво на меморисање жртава Старог сајмишта, након скоро осам деценија створени су услови да, уместо места заорава, друштво у целини почне да ствара место сећања и мења слику Старог сајмишта у колективној свести и топографији Београда и Србије. Прве активности са сврхом остваривања овог циља јесу санација и припрема објекта подигнутог након 1950. године, на месту некадашњег трећег југословенског павиљона⁴⁵, за потребе смештања и отпочињања рада установе Меморијални центар „Старо сајмиште” и, паралелно са тим, израда пројектне документације за санацију, реконструкцију и адаптацију објекта Централне куле као први корак у реконструкцији споменичког комплекса. Ако смо раније поставили питање: чије жртве меморишу постављена спомен-обележја изван простора логора и спомен-плоче и споменик у простору логора у претходним деценијама, са доношењем *Закона* веома смело постављамо питање да ли Старо сајмиште заиста од места заорава постаје место сећања, а неуређени простор културног добра споменички комплекс достојан његових жртава?

Извори

Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда (ЗЗСКГБ), досије споменика културе СК-204.

Документација ЗЗСКГБ, досије споменика културе СК-251.

Документација ЗЗСКГБ, досије знаменитог места ЗМ-5.

Документација ЗЗСКГБ, досије знаменитог места ЗМ-7.

Документација ЗЗСКГБ, Детаљни урбанистички план споменичког комплекса „Старо београдско сајмиште”, 1992.

Документација ЗЗСКГБ, „Информација о споменику културе – „Старо сајмиште – Логор Гестапо-а”, 2010.

Закон о оснивању Музеја жртва геноцида, Службени гласник РС бр. 49/92

Закон о Меморијалном центру „Старо сајмиште”, Службени гласник РС бр. 15/20

Службени лист гграда Београда бр. 23/84

Службени лист гграда Београда бр. 5/86

⁴⁵ Објекат некадашње Кожарске школе.

- Службени листи града Београда бр. 21/86
 Службени листи града Београда бр. 16/87
 Службени листи града Београда бр. 5/89
 Службени листи града Београда бр. 2/92
 Службени листи града Београда бр. 26/92

Литература

- Бајфорд 2011: Ј. Бајфорд, *Старо сајмишће. Место сећања, заорава и споурења*, Београд: Београдски центар за људска права.
- Благојевић 2004: Љ. Благојевић, „Град колектива који сања и „коначно решење””, Београд: *Трећи програм Радио Београда*, 123/124, Београд, 9-24.
- Благојевић 2007: Љ. Благојевић, *Нови Београд оспорени модернизам*, Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Благојевић 2012: Љ. Благојевић, „Модерна архитектура Београда у освит Другог светског рата: сајам, стадион, логор”, у: М. Шуваковић (ур.), *Историја уметности у Србији XX век*, други том, *Реализми и модернизми око хладног рата*, Београд: Орион арт, Катедра за музикологију Факултета музичке уметности, 99-114.
- Вукотић Лазар 2004: М. Вукотић Лазар, „Старо београдско сајмиште: Оснивање и изградња”, Београд: *Годишњак града Београда*, LI, Београд, 143-168.
- Вукотић Лазар 2007: М. Вукотић Лазар, „Старо београдско сајмиште – оснивање и изградња”, у: М. Вукотић Лазар (ур.), *Старо београдско сајмишће. 70 година од ошварања Првог београдског међународног сајма узорака*, Инфо/Специјално издање – Старо београдско сајмиште, год. 5, бр. 18, Београд: Урбанистички завод Београда, 2-8.
- Вукотић 2010: М. Вукотић, „Значај „Старог београдског сајмишта” и „Добровићевог Генералштаба” за идентитет града Београда”, Београд: *Зборник Музеја примењене уметности*, 6, Београд, 117-130.
- Вукотић Лазар, Ђокић 2006: М. Vukotić Lazar, J. Djokić, „Complex history as a source of planning problems: Old belgrade fairground”, Београд: *Spatium*, 13-14, Београд, 34-40.
- Вукотић Лазар, Ђокић 2007: М. Вукотић Лазар, Ј. Ђокић, „Циљеви и критеријуми реконструкције старог београдског сајмишта”, у: М. Вукотић Лазар (ур.), *Старо београдско сајмишће. 70 година од ошварања Првог београдског међународног сајма узорака*, Инфо/Специјално издање – Старо београдско сајмиште, год. 5, бр. 18, Београд: Урбанистички завод Београда, 10-17.
- Вученовић 2006: С. Вученовић, „Ревитализација Старог сајмишта Београда”, Београд: *Наслеђе*, VII, Београд, 207-216.
- Гашић 2012: М. Gašić, et al. (eds), *If not Now, When...?*, Belgrade: Heinrich Böll Stiftung, Savez jevrejskih opština Srbije.
- Глигоријевић 2007: Ж. Глигоријевић, „Урбана рециклажа, стратегија за ревитализацију урбаног и историјског наслеђа градова”, у: М. Вукотић Лазар (ур.), *Старо београдско сајмишће. 70 година од ошварања Првог београдског међународног сајма узорака*, Инфо/Специјално издање – Старо београдско сајмиште, год. 5, бр. 18, Београд: Урбанистички завод Београда, 24-27.
- Дабижић 2007: М. Дабижић, „Земунско гробље на Гардошу (II)”, Београд: *Наслеђе*, VIII, Београд, 190-191.

- Драгићевић Шешић, Рogaч Мијатовић: Dragičević Šešić M., Rogač Mijatović, Lj. *Od sporne prošlosti do zanemarene sadašnjosti: kulturna politika sećanja beogradskog Starog sajmišta*. <http://www.protivzaborava.com/> 31.03.2021.
- Жарковић 2009: Н. Жарковић, *Спомен-парк Јајинци*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Игњатовић, Манојловић Пинтар 2008: А. Игњатовић, О. Манојловић Пинтар, „Старо сајмиште и сећања на Други светски рат. Простори селектованих меморија (2)”, Београд: *Beatstream, Хелсиника њовеља*, 117-118, март-април, Београд, 33-35.
- Кољанин 1992: М. Кољанин, *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944*, Београд: Институт за савремену историју.
- Манојловић Пинтар, Игњатовић 2008: О. Манојловић Пинтар, А. Игњатовић, „Простори селектованих меморија: Старо сајмиште у Београду и сећање на Други светски рат”, у: С. Босто, Т. Ципек, О. Милосављевић (ур.), *Култура сећања: 1941. Повјесни помоћи и савладавање прошлости*, Загреб: Диспут, 95-112.
- Манојловић Пинтар 2013: О. Манојловић Пинтар и др, *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44. Приручник за читање града*, R. Rädle, M. Pissari. (ур.), Београд: Форум за примењену историју, 176-207.
- Мартиноли 2012: А. Мартиноли, „Старо сајмиште – историјско сећање и виртуелно промишљање будућности”, Београд: *Зборник радова Факултета драмских уметности*, 21, Београд, 417-437.
- Михајлов 2013: С. Михајлов, *Рајко М. Ташић 1900-1979*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 50-69.
- Михајлов 2014: С. Михајлов, „Подизање споменика на Старом сајмишту и његово значење – споменик жртвама фашистичког терора у логору сајмиште и/или споменик жртвама геноцида”, у: Н. Живковић (ур.), *Јавни споменици и спомен обележја колективно сећање и/или заборав*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 125-145.
- Михајлов 2017: С. Михајлов, „Старо Сајмиште – Логор Гестапоа”, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Новаковић 1995: Б. Новаковић, „Сећања за будућност. Концентрациони логор Сајмиште”, Београд: *Годишњак града Београда*, XLII, Београд, 156-163.
- Радовић 2009: С. Радовић, „Градски простори од места до неместа, и vice versa: случај београдског Старог Сајмишта”, у: А. Павићевић (ур.), *Спомен места-историја-сећање*, Зборник 26, Београд: Етнографски институт САНУ, 145-160.
- Радојковић 1958: Љ. Радојковић, „Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947-1950”, Београд: *Годишњак града Београда*, V, Београд, 363-420.
- Рајтер 1964-1965: Ј. Рајтер, „Београдски сајам у привреди Београда и Југославије”, Београд: *Годишњак града Београда*, XI/XII, Београд, 77-86.
- Ротер Благојевић, Вукотић-Лазар 2013: М. Ротер Благојевић, М. Вукотић Лазар, „Renewal of a destroyed authenticity? Significance on the Old Fair grounds and the New Military headquarters restoration for preservation of cultural and architectural identity of Belgrade”, у: А. Кадиевић, М. Поподић (ур.), *Простори памћења: зборник радова/ Spaces of Memory: collection of works, том 1 – Архитектура/Architecture, том 1 – Архитектура/Architecture*, Београд: Филозофски факултет Одељење за историју уметности, 307-321.
- Секулић 1957: А. Секулић, „Први Београдски сајам између Првог и Другог светског рата”, Београд: *Годишњак града Београда*, IV, Београд, 587-595.

- Секулић 1970: Ј. Секулић, „Обележавање историјских места из НОБ-а у Београду”, Београд: *Урбанизам Београда*, 3, Београд, 18-19.
- Славић 2020: С. С. Славић, „Прилог проучавању изградње београдског сајмишта и одржаних манифестација до 1940. године”, Београд: *Phlogiston*, 28, Београд, 245-280.
- Стаменковић 2017: А. Стаменковић, *Архитектура националних павиљона Србије и Југославије на међународним изложбама 1900-1941. године*, докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 274-300.
- Татић 2003: Д. Татић, „Рестаурација урбанистичког комплекса Старо сајмиште у Београду”, Београд: *Изградња*, 57, бр. 3, март, Београд, 82–87.
- Татић 2008: Д. Татић (ур.), *Београдско старо сајмиште 3+1*, Београд: Урбанистички завод Београда : Наша Србија – Serbia Nostra.

STARO SAJMIŠTE GESTAPO CONCENTRATION CAMP – A PLACE OF REMEMBRANCE AND/OR A PLACE OF OBLIVION

Summary

The cultural monument Staro Sajmište Gestapo Concentration Camp in Belgrade, sumptuous fairgrounds conceptualised and erected to be the impetus to the economic development of the Kingdom of Yugoslavia, during World War II was turned into a concentration camp, where some 39,000 souls were interned, and 17,000 of them perished. The preserved fairground pavilions turned into concentration camp barracks now stand as poignant reminders of a tragic period from our recent history. Once WWII was over, instead of becoming a place of remembrance, Staro Sajmište became a place of oblivion, providing residential and office space to its new tenants rather than commemorating those of the past. Although between 1945 and mid-1980s, the issue of properly marking the place was repeatedly raised, actual action was never taken. Apart from the erection of a modest memorial plaque and a public monument where Holocaust and genocide commemorative events have been held, designating the complex the national cultural heritage, and adopting the detailed regulation plan to serve as a base for planning the cultural heritage site, the last three decades have seen no progress in properly marking the place of perished Jewish population in Serbia, as well as other victims of the biggest German concentration camp in South-East Europe. The Law on the Staro Sajmište Memorial Complex, passed in 2020, stands a herald of the changed attitude towards one of the most important memorial points of those who lost their lives in WWII not just in Belgrade, but across Serbia.

Keywords: fairgrounds, concentration camp, Holocaust, genocide, place of remembrance, memorial plaque, monument, memorial complex

Saša J. Mihajlov

